

A SZOVJETUNIÓ POLITIKAI RENDSZERE – 2. RÉSZ

Szerző:

Kemény László (PhD, CSc)
nyugalmazott egyetemi tanár

Szerző e-mail címe:

kemeny.m.laszlo@gmail.com

Lektorok:

Farkas József György
Magyar Újságírók Országos Szövetsége

Gilyán György
ny. volt moszkvai nagykövet

...és további két anonim lektor

Absztrakt

Jelen tanulmány a Szovjetunió (SZU) politikai rendszerének történetéről szóló sorozat második része, amely az 1953-1985 közötti eseményeket tartalmazza. Az első rész megtalálható a *Lélektan és Hadviselés* folyóirat 2020/1 számában.

Kulcsszavak: Szovjetunió, politikai rendszer, történelem

Diszciplínák: történelem, politológia

Abstract

THE POLITICAL SYSTEM OF THE SOVIET UNION – 2nd PART

The present study is the second part of a series about the history of political system of the Soviet Union (SU), which contains the events between the years 1953-1985. The first part can be found in issue 2020/1 of the journal *Lélektan és Hadviselés /Psychology and Warfare/*.

Keywords: Soviet Union, political system, history

Discipline: history, politology

Kemény László (2020): A Szovjetunió politikai rendszere – 2. rész. *Lélektan és hadviselés – interdiszciplináris folyóirat*, II. évf. 2020/2. szám. 23-41. doi: 10.35404/LH.2020.2.23

A hruscsovi „olvadás” fordulata és a „hatvanas-évek nemzedékének” rendszere

A következő minőségi fordulat a Szovjetunió politikai rendszerében Sztálin halálát követően, 1953-tól datálódik. Véget ért a „vezér-központú” rendszer, és meg lett volna az esélye annak, hogy levonják a több mint három évtized tapasztalatait, s képesek legyenek kialakítani a szocializmusról eredendően elképzelt népi hatalomnak megfelelő politikai berendezkedést. A valóságban azonban megint nem így történt. Ismét személyes-hatalmi harc vette kezdetét. El kellett dőlnie, hogy Sztálin környezetéből kik képesek kilépni a vezér árnyékából, és – ugyan megtagadva a „diktatúrát” – meg tudják őrizni a szovjet társadalomnak a honvédő-háborúban mutatott egységét, alkotó készségét. Ebben a küzdelemben az is szerepet játszott, hogy a repressziókért, a terrorért valakiknek felelniük kellett. Jelentkezők voltak a „jóra”, és egymás között megtalálták a „rossz” oldalra állíthatókat. Nem részletezve az 1953-1958 közötti évek hatalmi harcát – jelentős irodalma van már – az eredménye fontos a számunkra.

Megjegyzés: ez a hatalmi harc az orosz politikusok és elemzők értékelése szerint három menetben zajlott le. E menetek:

1) 1953 júniusáig eldőlt, hogy az akkor a párt élén álló Hruscsov mellé felsorakozott a vezetők többsége, az erős ellenlábás, Beriját pedig, június 26-án letartóztatták, s kivégezték.

2) Ezt követően 1955. februárig tartott Hruscsov küzdelme Malenkovval, Bulga-

nyinnal stb. az SZKP élén a pozíciója megerősítéséért.

3) Ennek sikerén felbuzdulva, 1956. februárban, az SZKP XX. Kongresszusán Hruscsov szakított Sztálinnal, s elmondta a „személyi kultuszt” és egyéb „disznóságokat” leleplező híressé vált beszédét. Az SZKP vezetőjeként új szervezeti szabályzatot fogadtatott el és segítségével 1958-ig kiszorította a „régii gárdát” a hatalomból (lásd: Net1; Net2; Net3; Legion, 2009).

Nyikita Hruscsov (Net4), került az SZKP élére és tartotta meg a pozícióját 1964. októberig, amikor őt is megbuktatták a társai.

Ez alatt az évtized alatt a Szovjetunió politikai rendszere megszabadult a sztálini személyi kultusz antihumánus vonásaitól és részben a szocializmus eszmeiségét lejárató következményeitől. Pozitív fejleménynek tekinthető az is, hogy rehabilitálták a korábban represszióknak kitett személyeket és népcsoportokat (lásd: Net5; Net6; Net7). A társadalomban jelentősen megváltozott a hangulat, a félelem feszült dermedtségét felváltotta az „olvadás” (megjegyzés: az „оттепель (olvadás)” a jelen sorozat 1. részében részletes kibontásra került. Itt csak a politikai rendszert érintő írásokat ajánljuk figyelembe – lásd például Net8; Net9).

A közélet hangulatában végbement felszabadultság, a megmutatkozó alkotó kedv különösen a humán, kulturális szférában váltott ki lelkesedést, színre lépett a „’60-s évek nemzedéke (шестидесятники)” (Net10, Net11, Net12).

Jellemzően az új nemzedék „formálására” fordítottak nagy figyelmet. Az oktatás megreformálásának többször is neki futottak. Először 1958. decembert követően áttértek a kötelező 8 osztályos iskolai alapvégzettségre, majd – egészében nem megtagadva az iskola és a való élet követelményeinek a közelítését – 1964. augusztustól az SZKP KB és a Kormány döntést hozott a 8 osztályos alap kiegészítésére még két évfolyam középfokú képzéssel, s így 10 éves középfokú kötelező iskolai rendszert vezettek be.

Ez a gyors váltás is mutatja, hogy sok volt a megalapozatlan, kapkodó döntés. Hruscsov mindenáron „eredményt” akart felmutatni. Valahol külföldön látott, hallott valamit és hazatérve, máris bevezette. Az oktatásban például minden egyetemen kémiát kellett tanulni, mert kitalálta, hogy a „kémizálás” még hozzátartozik a kommunizmus építéséhez! (Személyes: jövőző gépészmérnökként 6 szemeszter kémiát tanultam!). (Lásd. Net13; Net14)

Közben a tudomány területén is felszabadultak korábban „ellenségesnek” ítélt területek: a kibernetika, a szociológia stb., bár a biológiában továbbra is Liszenkó maradt az „egyeduralkodó” (Net15).

Az ellentmondásos tendenciák és a hruscsovi vezetés látványosan provinciális viselkedése – különösen az értelmiségi rétegek körében – nem oldotta fel a bizalmatlanságot. Hiába szavalt Jevtusenko, Ahmadulina, Voznyeszenszkij, Rozsdesztvenszkij a tömegeknek a Majakovszkij téren, és rendeztek az

egyetemeken „Beszélő Lapok (Устный Журнал)” vitaesteket Okudzsavával, Viszockijjal és másokkal, az „otyepeľ” politikának korlátai voltak.

Hruscsov személyes „ízlésvilága” – amiatt, hogy a politikai rendszer vezér-kultusza valójában változatlan maradt – úgy mutatkozott meg, mintha az lett volna a hivatalos álláspont, maga a „törvény”. Hruscsov meg is jelenítette a „falat”, ameddig el lehetett menni, amikor meglátogatta az avantgard-művészek „Új Realitás” stúdiójának kiállítását a Manyezsben 1962. december 1-én, és Ermszt Nyeizvesztnij és mások absztrakt műveiről kijelentette: „Nagyon elvont és érthetetlen. ... mindez nem kell a szovjet népnek. ... Megértették, ezt én mondom. Betiltani! Abbahagyni ezt a gyalázatosságot! ... És, kövessenek nyomon mindent! A rádióban, a televízióban, a sajtóban mindezt gyökerestől kiírtani!” (lásd: Net16; Net17; Net18; Net19).

S, ehhez járult még a „Paszternák ügy”, vagyis a kiváló írónak a „Doktor Zsivágo” című regényéért megítélt Nobel-díj átvétele engedélyezésének a megtagadása (Серджо, 2007; Финн а также Кубе, 2015). Hruscsov bejelentette, hogy az utóbbi években elértek „egyáltalán nem jelentik azt, a személyi kultusz elítélését követően most azután eljött a szabadosság ideje” (idézi Криворученко; s.a.). Mínderre reakcióként pedig, kialakult az értelmiség „disszidens” viselkedése (Net20).

A továbbra is fennmaradt hidegháború körülményei közepette pozitívnak ítéltető a markánsá vált kül- és biztonságpolitika. A hruscsovi éraban fektették le az USA-val perspektívában kialakítandó katonai-politikai paritás elérésének alapjait. Ebbe beletartozott

a nukleáris és rakéta potenciál növelése; és egyúttal a hadsereg létszámának csökkentése; valamint a békepolitika meghirdetése.

Alapelvként az szolgált, hogy „legyen béke, mert ha nem, a világban kő-kövön semmi nem marad”. Hruscsov az ENSZ-nek adományozta a kadból ekevasat kovácsoló szobrot, és a levetett cipőjével verte az ENSZ szószekét, hogy hallgassák meg. Közben zajlott a hidegháború, s benne a „Szezei-válság”, a „magyar '56”, a „karibi válság”, az „U-2” kémrepülő lelévése stb. (Lásd: Net21 Net22).

Ugyanakkor nem következett be a politikai rendszernek az a megújulása, amely biztosította volna az irányítási mechanizmus átállítását a parancsuralmi módszerekről, a túlbujánzó bürokráciáról az öngazgatási, népképviselői rendszerre.

A hatalom továbbra is központosított maradt és jelentkeztek az új „személyi-kultusz” szindrómái is (megjegyzés: az 1956 nyarán közzé tett állásfoglalásban – *A személyi kultusz és következményeinek kiküszöbölése* – az SZKP megfogalmazta azt is, hogy minden ártalom ellenére, amely Sztálin személyi kultuszából származott, a „szocializmus kurzusának természetét nem változtatta meg, és nem térítette le a társadalmat a fejlődés helyes útjáról a kommunizmus irányába” - lásd: Net23), s főként felerősödött a „nagyot-mondás”, a megalapozatlan voluntarizmus (Net24; Net25). Megszívlelendő az, amit Adzsubej, a hruscsovi-rezsim egyik „favoritja”, az „Izvesztyija” lap főszerkesztője és nem utolsó

sorban Hruscsov veje írt a későbbiekben: „Hruscsov szenvedélyes hittel kereste az »arany kulcsocskát«, a »varázspálcát«, a »csodafegyvert«, a »csodaeszközt«. Ez a betegsége minden totalitárius rezsimnek, s ezzel fertőződött meg Hruscsov is. Ilyen »csodaszernek« kiáltotta ki a »kukoricát« (Net26). De, ehhez hozzátehetjük a „kemizálást”, a „szűzföldek feltörését”, az „emeletes disznóólakat”, vagy azt a jelszót, hogy „utolérjük és elhagyjuk Amerikát”, és hogy „béke lesz a Földön, ha a „kadból ekevasat kovácsolunk”. Ilyen és számos hasonló voluntarisztikus ötlet, kezdeményezés zilálta szét az egyébként nagyon is szükséges, megérett ügyeket.

Hruscsov nem nyúlt hozzá az örökölt tulajdonviszonyokhoz. Felfogása szerint az „állami tulajdonon fejlődő szocializmus” a legalkalmasabb bázisa a nép számára biztosítható jobb életnek. Meggyőződése szerint az „államszocializmus” az a társadalmi-gazdasági formáció, amely egyedül képes a nép számára garantálni a fejlődést. Ebből az elvi alaptól levezethető reformokat indítottak be a gazdaságirányításban, és új széleskörű szociális programmal álltak elő.

Kezdődött a rubel „devalvációval”, majd folytatódott az élelmiszerellátás, a kereskedelem árrendszerének az átalakításával, s a „házgyaras” – az ú.n. „hruscsovokák” – lakásépítéssel. A gazdaságban pedig előtérbe került a külgazdaság, s nőtt az energiahordozók exportja (lásd: (Net27; Net28; Net29). S, ehhez is kapcsolódóan a politikai rendszerben megkísérelték az ország irányítását optimalizálni. A párt és apparátusa tevékenységében demokratikusabb struktúrát és vitákat alakítottak ki.

Néhány olyan változás is bekövetkezett a politikai rendszerben, amelyekkel dinamizálni szándékoztak a gazdasági, társadalmi fejlődést, de rendetlenséget, káoszt okoztak. Ilyennek tekinthető például a leglátványosabb, a „szovnarhozok” (területi Népgazdasági Tanácsok) ötlete (Net30; Net31; Net32; Illés, 2001). Részben ide tartozik, hogy a gazdaságirányításban a terveket hosszabb távra állították, az „ötévesek” helyett jött a „hétéves” tervezés (lásd: Net33.)

Ugyancsak „hrucsovi” jellemző a „szűzföldek feltörése”(lásd: Net34, Net35). Hruscsov le kívánta bontani az „adminisztratív-parancsuralmi” rendszert, s első lépésként, a szövetséges-köztársaságok jogot kaptak arra, hogy a területükön maguk döntsenek a közigazgatás megyei, kerületi, járási stb. felosztásáról (megjegyzés: ebbe a gondolatosságba tartozhatott a Krim átadása is az Orosz SZFSZK fennhatósága alól az ukránoknak. lásd: Net36). Ezt követte a gazdasági „önigazgatásuk”, pontosabban „önellátásuk” bevezetése. Ezzel az addigi ágazati irányítási rendszerről áttértek a gazdaság területi alapú irányítási és ellátási rendszerére. A gazdaság irányításának „decentralizálása” annyira megtetszett, hogy amikor kiderült az egyenlőtlenség problémája, akkor sem hagyták abba, hanem „visszaközpontosították”, vagyis az egész országot „szovnarhozították”. Beindult a szovnarhozok vertikális központi irányítású fejlesztésének folyamata.

A Köztársaságok Népgazdasági Tanácsait 1960 júniusában hozták létre, majd 1963 márciusában megalakult a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács (BCHX). Közben tovább irányították az ágazati gazdasági minisztériumok is, mind a Köztársaságokban, mind

összövetségi szinten. Az ebből adódó párhuzamosságokat, keresztléte szervezést, káoszt, fejetlenséget stb. csak egy évig bírták ki, mert 1964-ben megbukott a „szovnarhozok”-rendszere. Azért lett ez az egyik legsikerlenebb „reformja” a hrucsovi érának, mert nem vette figyelembe a szövetséges-köztársaságok egyenlőtlen adottságait, fejlettségi szintjét stb..

Személyes tapasztalat (miután ebben az időben voltam egyetemista Moszkvában): a különböző területekről a fővárosba került társaim elbeszéléseiből lehetett leszűrni, hogy milyen ellentétek alakultak ki a köztársaságok (és az egyes emberek) között az ellátási különbségek miatt. Arról nem is beszélve, hogy egyik évfolyamtársamnak újra kellett írni a diplomamunkáját, amikor megbukott a „szovnarhozok-rendszer” és az addig egekbe dicsérés helyett, az elmarasztalását írtatták meg velem.

Az SZKP maradt továbbra is az egyedüli politikai párt és kizárólagos hatalommal rendelkezett. Ugyanakkor a vezető testületeinek (Központi Bizottság, Politikai Bizottság stb.) napirendjén már szerepeltek politikai viták, például a Tanácsok demokratikus működéséről; a törvényesség betartásáról; a személyiségi szabadságjogokról; a pártdemokrácia hagyományainak felelevenítéséről; a szocializmus fejlődési lehetőségeinek általános kérdéseiről és a megoldásra váró gyakorlati feladatokról.

Az SZKP Program előkészítésének vitáiban a hangsúly a „nép” és a „hatalom” viszonyára

helyeződött. A hatalom képviselőinek a társadalomtól való elidegenedésének a kiküszöbölése végett, előtérbe került például a nomenklatura privilégiumai rendszerének a megsemmisítése; a szociális igazságosság elveinek az érvényesülése feletti kontroll; a pártapparátus és az állami alkalmazottak fizetésének a maximalizálása stb.. A viták eredményeként az SZKP XXII. kongresszusán 1961-ben, pl. beleírták a pártszabályzatba, hogy senki nem tölthet be folyamatosan három időszaknál több választott funkciót, az adott vezetéstületet pedig minden választáson legalább egyharmad arányban meg kell újítani.

A XXII. Kongresszus úgy van jelen a történelemben, mint a „kommunizmus építőinek” kongresszusa. A XX. kongresszus óta történtek alapján már a soronkívüli, XXI. Kongresszuson bejelentették a „szocializmus felépítését”, és a XXII-en elfogadták a „kommunizmus építésének új pártprogramját”, valamint az SZKP Szervezeti Szabályzatát (Net37; Net38; Net39).

Emellett ez a kongresszus még három programpontra jeleskedett: a „kommunizmus anyagi-technikai bázisa kiépítésének menetéről” a következő 20 év alatt (1980-ig!) (megjegyzés: a „hruscsovizmusnak” egyik lényeges jellemzője volt az „utolérjük és elhagyjuk Amerikát (догнать и перегнать)” jelszó. Lásd: Net40); a politikai rendszer „kommunista öngazgatásra” átállításáról; és arról is döntött, hogy „új embert” kell nevelni (lásd: Net41; Net42; Net43; Net44).

Elhatározták, hogy a „desztalinizálás” keretében megváltoztatják számos város – így Sztálingrád (Volográdra) – nevét és kitétték a vezért a Lenin Mauzóleumból (Net45).

Összességében, a Szovjetunió társadalmi-gazdasági fejlődésének Hruscsov fémjelezte időszakában – jellegének minden ellentmondásossága ellenére – jelentős modernizációs előrelépések történtek. Ugyanakkor igazából nem került napirendre a politikai-közigazgatási rendszer gyökeres átalakítása. Ami történt – a már említett „szovnarhozok” stb. – sajátos voluntarizmust és utópizmust hordoztak magukban, és kivetette őket a szervezetéből a társadalom, mert nem érezte őket a sajátjának.

Néhány területen (például tudomány, oktatás, kultúra, űrkutatás stb.) mégis sikerült új erőforrásokat mozgásba hozni, amelyek a későbbiekben konstans tényezőivé váltak az ország életének. A megalapozatlan döntések, a „csodavárás” és a sikertelenségek „kudarcélménye” azonban, újabb társadalmi-politikai válságot robbantott ki, s így 1964-ben dicstelenül ért véget ez a szakasz is.

Számos személyes élménnyel tudom alátámasztani, hogy a társadalom már nagyon várta a hruscsovizmus kimúlását, de ugyanakkor az újabb „hasznótól” való nyugtalan félelem is benne volt a levegőben. Például:

1) Pár nappal Hruscsov leváltása előtt a Puskin téren jártam és felfigyeltem arra, hogy a mozi – amelyben a Filmszövetséget tartották – hatalmas reklám felületét egy kukorica cső tölti ki, s nagy

betűkkel rá van írva: Hruscsov. Közel mentem, s olvastam egészen apró betűkkel: Kazahsztánban. A látvány olyan „dehonesztáló” volt, hogy a készítői biztosra mentek, már nem járhat érte megtorlás.

2) Utaztam a trolin haza a kollégiumomba, 1964. október 14-én, késő este, s az SZKP KB székháza előtt, a „Sztárajá Plosagy” megállóban felszállt törődött arcú férfi leült mellém. A trolí elindult, s az emberem megkérdezte: „tudja mi történt?” Váratlanul ért, és még nem is tudtam válaszolni, mikor folytatta: „Leváltották Hruscovot.” Látva döbbsent arcomat, folytatta: „Most jövök a sajtótájékoztatóról, higgye el...”. Közben beértünk a következő megállóba, s én gyorsan leszálltam, gyalog mentem tovább...

Az eltávolítási akcióban a Szovjetunió felső vezetése szinte minden körének – a párt Politikai Bizottsága, a KB apparátusa, a Kormány, a KGB, a hadsereg – érdemi emberei részt vettek. A kész helyzet elé állított Hruscovnak nem volt más választása, mint felmentését kérni/tudomásul venni.

„Egyike a szovjet múlt kevésbé feltárt eseményeinek – írta visszaemlékezésében Alekszandr Jakovlev – amely a szovjet történelemben jelezte az egyik periódus végét és egy másik kezdetét, ez, Nyikita Szergejevics Hruscov leváltása” (Net46). Először fordult elő, hogy az első számú vezetőt a saját társai – vagyis nem a nép demokratikus választása során – még életében eltávolították a hatalomból. A hivatalos formulák szerint az SZKP 1964. októberi Központi Bizottság ülésén, két indok szerepelt a felmentése

alapként: „egészségi állapota” és a „voluntarizmusa”. A voluntarizmus alatt a kollektív vezetés döntéseinek figyelmen kívül hagyását, saját elképzeléseinek – amelyek jelentős részben előreláthatóan eredménytelenek, vagy hibásak voltak – kizárólag adminisztratív diktatórikus módszerekkel történő érvényesítését, értették (Net47).

A „brezsnyevi-pangás” rendszere, mint a Szovjetunió emlékezete az emberek tudatában

A Szovjetunió történetének immár negyedik rendszer igényű fordulata eredményeként új, hangsúlyozottan „kollektív” vezetés került az ország élére, s 30 évig birtokolta is a hatalmat. Az első számú vezető Leonyid Iljics Brezsnyev (Net48) lett, akinek a neve szimbolizálja a továbbiakban a kort. Évekig Alekszej Koszigin, miniszterelnökként és Nyikolaj Podgornij, a Legfelsőbb Tanács elnökeként, alkották Brezsnyevvel az élen a kollektív „triumvirátust” (Net49).

Ugyanakkor a kollektív irányítás ideája nem sokáig állta ki a gyakorlat próbáját. Az elemzők kiderítették, hogy Brezsnyev bizonyult a legszerencsésebbnek, ravaszabbnak és befolyásosabbnak a másik kettőnél. Évről évre gyengültek a „konkurenszének” a pozíciói, mert valójában a triumvirátuson belül is léteztek ellentmondások, s zajlott bizonyos mértékű hatalmi torzalkodás. Ennek következménye, hogy Podgornijt 1977-ben kitették a párt Politikai Bizottságából, mert nem értett egyet Brezsnyevvel, aki a párt és az állami vezetői funkciók összevonására tett javaslatot. Ezt követően a Legfelsőbb Tanács felmentette az Elnök

tisztsége alól is, és a Szovjetunió államfőjeként nominálható szerepet pedig, 1977. június 16-tól Leonid Brezsnyev töltötte be, megtartva a pártfőtitkári funkcióját is. Ezzel, egyrészt, az ország politikai rendszerében az SZKP vezető szerepének az elvi és az Alkotmányban rögzített törvényes garanciái mellett, a politikai mechanizmus tényleges, gyakorlati működését is alárendelték a pártapparátus akaratának. Másrészt, megkönnyítették a nemzetközi téren a „hidegháborúban” akkor éppen kibontakozóban lévő „enyhülés” elősegítette kapcsolattartást. A világban elismert szokásjog szerint az országok közötti legfelsőbb szintű tárgyalásokon az államok elsőszámú vezetői vettek részt. Ezt a funkciót pedig szovjet részről a párt főtitkár jelentette meg, ami kényelmetlenné tette a szintek szinkronizálását. Brezsnyev egyesítette a „formális” és „tényleges” hatalmi pozíciót a Szovjetunió élén.

Koszigin szerepe a szovjet politikai struktúrában, ugyancsak a hetvenes évek közepéig, egyértelműen a reálviszonyok elsőszámú irányítójaként aposztrofálódott. Ilyen értelemben mintegy párhuzamos hatalmi pályát futott a politikai teljhatalommal rendelkező Brezsnyev, és a gazdaságot kézben tartó Koszigin. A hrucsovi „fejtelenséget” felváltó rendteremtő reformoknak nem véletlenül kölcsönözték Koszigin nevét (lásd: Net50; Net51; Net52; Net53). Az ország erőforrásainak a rendezett hasznosítására és a modernizálására irányuló programjai dinamikus lökést adtak a belgazdaságnak és érzékelhető javulást eredményeztek a szociális viszonyokban is, miközben a világpiacon szinte tektonikus rezgéseket váltottak ki. Meg kell jegyezni, hogy a „koszigini-reformok”

ugyan teljes egészében megtagadták a „hrucsovi-öngondoskodás” modellt, de nem tértek vissza a „sztálini-diktatori rend szerinti erőforrás hasznosítás” megoldásaihoz sem. Ezért is van az, hogy a későbbiekben sokan támadják liberális oldalról és konzervatív-balos meggondolásból egyaránt (megjegyzés: ebbe belejátszott az is, hogy aki Brezsnyevet bírálta, beleütközött a vele majdnem végig kitartó Kosziginba is. Lásd, pl: Net54; Net55). A hatalmi féltékenység és beszűkülés azonban, vele szemben is közrejátszott a kiteljesedés gátjaként. A reformok leálltak, a Brezsnyevvel való „egyet nem értés” következtében 1980. októberében kikerült a Politikai Bizottságból, majd október 23-án lemondott a kormányfői posztjáról, és nyugdíjba vonult.

A „brezsnyevi-éra” társadalmi-politikai, gazdasági rendszerét a posztszovjet időkből visszatekintve szokássá vált a „pangás (зачтої)” címkével illetni. Ugyanakkor a közvélemény változásának a tendenciájában az figyelhető meg, hogy fokozatosan, nosztalgiával, az irigylen legbiztonságosabb, az emberek számára szociális, egzisztenciális megelégedettséget, kiszámítható perspektívát nyújtó időszakként jelenik meg.

A „függetlennek” tekinthető Levada-Centrum közvéleménykutató 2013-ban végzett felmérése szerint, arra a kérdésre, hogy „Melyik kormányzó időszakában volt a XX. században a legjobb élet Oroszországban?”, a válaszadók 56%-a Brezsnyevet jelölte meg, s gorbacsovi és jelicini időszekekre mindössze 22% adta a voksát (lásd: Net56; Net57; Net58).

Milyen magyarázata lehet ennek a látszatra ellentmondásos tézisnek? Sokan próbálkoztak már a megfejtésével, de főként egy-egy tényezőből, a jelenségek szintjéről vezették le az okokat (megjegyzés: nem részletezve az elemzésekben megjelenített okokat, csupán figyelembe ajánlom tanulmányozásukat –lásd például: Net59; Net60; Net61; Net62; Net63; Net64). Minden bizonnyal az egyes ember érzelmi töltetében szerepet játszanak szociálpszichológiai tényezők (gyerekkori élmények, családi stabilitás, a „múló idő megszipít” szindrómák stb.), de szerintem vannak mélyebb gyökerű meghatározók is.

A teljesség igénye nélkül, néhány a rendszerhez köthető megfontolást emelek ki:

1) A brezsnyevi időszakban következett be a társadalmi-gazdasági formáció konszolidációja. Visszatekintettünk az 1917-től indult forradalmi átalakulás minden stációjára, és megállapítottuk, hogy a körülmények nem tették lehetővé az „eltervezett szocializmus” kiépülését, stabilizálódását. A kezdetekkor még polgárháborús viszonyok akadályozták; a NEP kényszerű engedményeket tett a „múltnak”; a sztálini-diktatúra a szocializmus „tagadását” hordozta ki; a hrucsovi „desztalinizáció” az előbbi zavaros „anti-tézisének” bizonyult; a folyamat a brezsnyevi-érában érte el a „megvalósítható-szintézis” fokát (megjegyzés: természetesen vannak, akik ezt a folyamatot másként értékelik. Érdemes mérlegelni ilyen nézeteket is – lásd: Net65). A tény az, hogy az 1964-től terjedő közel két évtizedet tekintik a térségben „A Szovjetunió”-nak. Ugyan körbe vette még az országot a „vasfüggöny” és belülről is ott voltak a kijárást blokkoló „lakatok”, de a sok nem-

zetiségű és több vallású lakosság a „népek-barátságát” megélve, abszolút többségében a Szovjetuniót „szovjet-emberként” hazájának érezte.

Fontosnak tartom felidézni a „szovjet-emberrel” összefüggésben a híres filozófus Alekszandr Zinovjev tézisét a „homo sovetikus”-ról, amelyet „disszidensként”, 1981-ben Münchenben megjelentetett könyvében fogalmazott meg. Anélkül, hogy vitába bocsátkoznék vele, csupán egy megjegyzés és egy idézet álljon itt: Zinovjev miután kiábrándult a „nyugati kapitalizmus” világából, hazatért, s már otthon, Moszkvában írt műveiben cáfolta a tézisének tulajdonított „ruszsofób” elméleteket. Az idézet a könyvének a „szerzői bevezetőjéből”: „Ez a könyv – a szovjet emberről mint az ember új típusáról, a homo sovetikusról szól... A viszonyom ehhez a lényhez kettős: szeretem és ugyanakkor gyűlölöm, tiszteltem és ugyanakkor megvetem, lelkesít és ugyanakkor félelmet kelt...” (Net66; Net67).

A brezsnyevi „államszocialista” rendszer konszolidációjához – az egymás iránti szolidaritást – az emberek a Honvédő Háborúból hozták magukkal. A szociális egyenlőség nem a „termelőerők és a társadalmi viszonyok” kiteljesedett magas fokán ment végbe, mert a történelmi körülmények ezt nem is tették lehetővé.

A konszolidáltságba az is belefért, hogy a belbiztonsági szervekkel ellenőrzöttek, de például vitát folytathattak tudósok a társadalmi-gazdasági formáció” létjogosultságáról. Ilyen fegyveresen őrzöttek zárt

vitára került sor az SZKP Társadalomtudományi Akadémiáján 1974-ben, ahol a még kéziratban lévő könyvét vitattuk meg – magam is részt vettem az ülésen – három kiváló filozófus formáció elméleti iratáról. (Бородай, Пыжиков, Родионов, 1974).

A lényege az „egyenlőség a szegénységben”, pontosabban, „amivel rendelkezünk azt a lehető legigazságosabb módon osszuk el egyenlően” elve lett. Megjegyzés: az előző fejezetben már utaltunk rá, hogy a gyakorlatban ez az elv azt jelentette, hogy „nem engedtek létrejönni olyan szükségletet, amelyet hosszú távon biztonsággal, saját erőforrásból nem tudtak kielégíteni”.

A „szabadság” eszménye pedig a gyakorlatban a „nem bírálom, nem akarom megdönteni a rendszert” korlátai között érvényesülhetett.

A „szabadság” ügyének számos problémája volt a „pangás” idején, amelyet sokan a legfontosabb kritériumnak tartanak a politikai rendszer megítélésében (lásd: Net68).

Az „állambiztonsági szervek” – élén Andropovval – alapos „körütekintéssel” vigyázták ennek az elvnek az érvényre juttatását. Számos nyugaton nagy visszhangot kiváltott per rá a bizonyíték, például Sinyavsky–Daniel elítélése 1965-ben (Гинзбург, 1967) vagy Tvardovszkij eltávolítása a „Novij Mir” folyóirat éléről 1970-ben (lásd: Net69) stb. Ugyanakkor, míg „Hruscsov idején, már egy viccért, vagy részeg kiszólásért leültethettek valakit, addig Brezsnyev idején csak azokat vitték bíróságra, akik meg-

győződéssel szálltak szembe a szovjet rendszerrel” (lásd: Net70).

A „pangás” biztos változatlanyságot, sajátos stabilitást jelentett abban is, hogy az alapellátás – a kenyér, a tej, a tojás stb. – azonos minőségben és azonos áron mindenkinek elérhető volt. A stabilan kapható áruk anyaga, formája, színe stb. minősége, ára évekig azonos maradt. Ha valakinek sikerült megtakarítani valamennyi pénzt, azt tarthatta bankban, a párnacihában stb. biztos lehetett a nominál és a vásárló értéke változatlanyságában.

Természetesen, a „brezsnyevi-rendszer” nem maga volt a „szocializmus”! A Szovjetunióban nehezen éltek az emberek, a köznapi szükségleteik kielégítéséhez sorban kellett állni, nem megvenni, hanem „beszerezni” (достать) lehetett valamit. A „hiánynak” voltak „vámszedői” (Net72): csak az ismeretség, a „kapcsolatok” oldottak meg problémákat.

Arkagyij Rajkin, a híres humorista repertoárja figurázta ki a „csere-berére” épülő „beszerzési rendszert”, mint a sajátos szovjet korrupciót. Lásd például Аркадий Райкин – Монолог о дефиците (1974) – Net71. Azt mondja konklúzióként: „legyen bőség, legyen minden, de legyen egy kicsi hiány is, hogy találkozhassanak az emberek...”

Az elmúlt idő távlatából mindez úgy rakódott le, hogy „a szovjet ember feje felett mindig felhőtlen volt az ég, s előtte pedig – magabiztos élet és boldog jövő” (Net73).

Mégis az igazsághoz tartozik, hogy nem véletlenül ragadt rá erre az időszakra a „pangás”, mert főként a ’80-s évekre elfogyott a lendület, Brezsnyev és társai beléptek a „gerontokrácia” évjárataiba és a világban zajló globalizációs folyamatokat is figyelembe véve a Szovjetuniót már nem tudták a konszolidáció szintjén tartani.

A legjobban jellemezte ezt az állapotot egy anekdota: „Megkérdezik Brezsnyevet a vonaton, amely megállt a tajgában, hogy mit tegyenek? A főtitkár azt válaszolja, hogy húzzák be a függönyöket az ablakokon és tegyenek úgy, mintha menne a vonat!”. A magyar helyzettel kapcsolatban fel is használtuk ezt a „gondolatot” (Lásd: Mester, 1988).

2) A „pangás”, stagnálás azt is jelentette, hogy a brezsnyevi Szovjetunióknak, mint zárt rendszernek, megvoltak a „lengéscsillapítói”, amelyek garantáltan kiegyensúlyozták, stabilizálták a külső hatásokat a belső viszonyokban. Érvényesült a hidegháború, de bármely „újdonság” a nukleáris erőkből, vagy az ideológiai hatásokban, stb., azonnal ellen-csapásban részesült, amely egyensúlyban tartotta a szovjet emberek nyugalmi állapotát. Ezek a lengéscsillapítók is több szektorban működtek.

„Velünk semmi nem történik. És aligha történhet bármi is...” – énekelte 1985-ben, a korszak igazságát a „Masina Vrémnyi” közhangulatot teremtő rock-

együttes frontembere, Makarevics, a „Szünetek (Паузы)” című Bulat Akudzsa szövegére írt dalában (Net74; Net 75)

A hruscsovi hisztérikus – „békét akarunk, mert kő-kövön nem marad” – megközelítést a külkapcsolatokban, felváltotta a politikai feszültség csökkentésére irányuló, a „lehetséges optimális” elérését célul tűző módszer. A szovjet-amerikai találkozások menetében, olyan „lépés előre – lépés hátra” viszony alakult ki. Még 1967-ben gyorsított tempóban növelték az interkontinentális ballisztikus rakéták telepítését, addig az 1970-s évek elején megkötötték a támadó fegyverrendszerek korlátozásáról szóló szovjet-amerikai egyezményt (Net76).

Közben még volt 1968 is, amely szovjet részről megszületett a „érdekeltségi zónánkban rendet tartunk” szellemiségű „Brezsnyev-doktrínát”; az amerikaiak számára pedig a párizsi diáklázadás hatásának csillapítása lett a visszafogottságot kikényszerítő erő (megjegyzés: a „Brezsnyev Doktrínát” részletesebben tárgyaltuk korábban). Ide sorolható az 1975-s Helsinkii Megállapodás is, amely a kor legsokrétűbb enyhülési politikájának lett a szimbóluma. Ugyanakkor bonyolultabbá tette a brezsnyevi politikai rendszer számára az „ideológiai-lengéscsillapítók” használatát az emberek, eszmék, áruk szabad áramlását felvállaló „harmadik kosár” mechanizmusaival szemben. A „Helsinkii Megállapodást” részletesebben kifejtettük korábban. Itt csupán annyi megjegyzést, hogy ennek a szovjet rendszerre elképzelt megrendítő

hatásait is biztonságos hatásfokkal védte ki a brezsnyevi kurzus (lásd például: Net77, Net78).

Azután, jött még nagyobb visszalépés: az afganisztáni bevonulás, amely 1979-ben érvénytelenítette az enyhülési folyamat eredményeit. S, ez már megbontotta a szovjetrendszer stabilitását is, mert közvetlenül érintette az emberek biztonságát, és bizalmát a hatalommal szemben (Net79). A korábban a néppel elfogadtatott, és csillapításként szolgáló tézis arról, hogy a „szovjetrendszer történelmi igazságát bizonyítja az egyre több országot elérő világ-forradalmi folyamat”, s ezért vegyék tudomásul az anyagi, gazdasági, politikai és katonai támogatását Angolának, Kongónak, Vietnámnak, Nikaraguának, Szomáliának stb., az egyre nagyobb ráfordítások miatt ugyancsak az emberek mindennapi életének biztonságát, nyugalalmát veszélyeztette (lásd például: Net80).

3) Nem hagyható figyelmen kívül az a szerep sem, amelyet a brezsnyevi időszak politikai rendszere játszott abban, hogy a visszaemlékezésekben „aranykorként” jelenjen meg. Döntő mértékben ebből a szempontból is a „konstans”, a megállapodottság kerül előtérbe. Emlékeztetek a korábban mondottakra a „politikai burokról”, amely biztosítja a rendszer megmásíthatatlanságát, esetleges hibák, sérelmek stb. esetén is. A brezsnyevi politikai rendszer így működött a '80-s évekig. Létezett a nép és a hatalom között – le nem írt és ki nem mondott – egyezség a „kölcsonös békén hagyásról”. A nép dolgozott, eljárt a párt-taggyűlésekre, morgott, viccelt, de nem kérdezett, pl. arról, hogy mi lett a Hruscsov által 1980-ra ígért kommunizmussal?! Nem

kérdezték meg, hogy miért lett helyette Olimpia Moszkvában, hanem tudomásul vették és örültek neki. A politikai rendszer „őrző és csillapító” hatásába meg az is beletartozott, hogy az ország irányítása minden nagyobb megrázkódtatás és „elmeháborodott” ötletelgetés nélkül valósult meg. A hatalom nem követelt a néptől „sztahanovihősteteket”, mint a sztálini ötéves-tervek idején, és nem söpörte le a padlásukat, ha az ország egészét nem tudta ellátni a gyenge termés miatt, hanem megtalálta a módját az ellátás biztosításának a világból. Megjegyzem, ez utóbbiban kiemelkedő szerepe volt annak, hogy ekkor lett igazán a rendszer alapja az olaj és gáz kitermelése és exportja. Vannak, akik ennek a hatását úgy fordítják le, hogy a „hatalom először nem a népet zsákmányolta ki, hanem az ország földjének kincseit”.

Lehet kritizálni a nyersanyag exportra épülő gazdaságot, de az tény marad, hogy ebben a periódusban nagy szolgálatot tett a Szovjetunióknak. Később az árral kapcsolatos nemzetközi „összeesküvés” miatt a viszályára fordult, hogy szinte monokulturális lett a gazdaság és a külkereskedelem, s emiatt sebezhetővé vált, de az már egy másik kérdéskör. Részletesebben lásd: Net81

Az is hozzátartozik a képhez, hogy a brezsnyevi-éra dicstelen véget éréséhez hozzájárult az energiahordozók árának szinte az önköltség alá esése, s így a szovjet gazdaság lefulladása.

A brezsnyevi időszak politikai rendszerében szinte változatlan maradt minden, ami

megőrizhető volt a forradalom óta kiépült struktúrákból. Vonatkozott ez elsősorban a „Párt vezető szerepére”. Ugyan a dokumentumokban megfogalmazódott, hogy a „proletár diktatúra” már átformálódott „össznépi állammá”, és az állami szervek funkcióit átvállalják a társadalom szervezetei, a szak-szervezetek, a civil szervezetek stb. A gyakorlatban azonban az valósult meg, amire a nagy házak homlokzatán kifüggesztett jelszavak utaltak: az „SZKP a szocialista építés vezető ereje”, a többiek pedig a „transzmissziós szíj” szerepét játszották, eszközök voltak a párt utasításainak az eljuttatásában a tömegekhez. Miután minden állami tulajdonban volt, így a „népgazdaság” irányítását is az állam vezető ereje, vagyis a párt-szervezetek végezték.

Az SZKP XXIII. kongresszusára 1966 március-áprilisban került sor, ahol hozzányúltak ezekhez a berögződött struktúrákhoz. Megváltoztatták a párton belül elkezdett hruscsovi „demokratizálás” elemeit, és az Alapszabály módosítása során kikerültek a tisztségek betöltésére vonatkozó időkorlátok, eltörölték az egyharmad megújítás szabályát stb. Tovább szilárdította ezzel a pozícióit a „nomenklatura”, és lehetőséget kapott az apparátus a közigazgatás felügyeletére is. Kialakult a „párt-állami nomenklatura”, amely fölé nőtt minden hatalmi ágak (lásd: Net82).

A brezsnyevi időszakban – 1977-ben – készült el a Szovjetunió új Alkotmánya, a köztársaságoké pedig 1978-ban (Net83, Net84). Az Alkotmány 2. cikkelye kimondta: „minden hatalom a népe. (...) ...amelyet a népi küldöttek tanácsain keresztül valósít meg”. A korábbiakhoz képest a fő változás az volt, hogy alaptörvénybe iktatták az SZKP

vezető szerepét (6. cikkely), és más pártok létezésének lehetőségéről szó sem esett. A politikai rendszer nem ismerte el a „hatalmi ágak megosztását”, hanem a törvényhozó hatalom alá rendelte a végrehajtó- és a bírói hatalmat; a főhatalom birtokosa formálisan a Legfelsőbb Tanács volt, de ténylegesen az SZKP KB Politikai Bizottsága és annak első embere gyakorolta.

Ez az 1977-es év a vég kezdetét jelentette a szovjet-szocialista rendszerű Szovjetunió életében. Brezsnyeven is kiütköztek elődei „személyi kultuszt” megjelenítő tünetei. Külsőlegesen ez a „hatalmasság attribútumaiban” – a Szovjetunió 4-szeres Hőse, a Szocialista Munka Hőse, stb. kitüntetések kapta meg és hordta – és a marsall katonai rang, a „Kis föld” című irodalmi munkásságáért a Lenin díj birtokosa, és sorolhatnánk. Belebonyolódott a „rokonai”, baráti köre, bizalmasai maga köré gyűjtésébe, és intrikái elrendezésébe.

Megjegyzés: A botrányok főként Brezsnyev lányának ügyei körül robbantak ki, amelyben érintettek voltak miniszterek, művészek, ügyeskedő „valutázók” stb. A korrajz jellemzi a „pangás” sötét arculatát. Lásd: Net85, Net86).

Mindez rákockmálódott a köztársaságok nomenklatúrájára is. Brezsnyevnek pedig már nem volt rá ereje, és a politikai rendszer kontroll funkciójának „ellehetetlenítése” miatt, lehetősége sem a „mocsár kiszárítására”.

A korszak meghatározó személyisége 1982-ben (76 évesen!) elhalálozott, s a közvetlen

utódjának – Jurij Andropovnak, aki a KGB elnöki székéből lett az ország első embere – még volt esélye és szándéka is rendbe tenni a helyzetet, de rövid időn belüli halála, majd az őt követő Konsztantyin Csernyenko, azonnali betegsége és halála is jelezte, gyökeres fordulatra lesz szükség.

A „megszokottól” eltérő módon 1985-ben, belső hatalmi harcok nélkül, viszonylag fiatal, energikus, és otthon és külföldön is megismertetett, elfogadhatónak ítélt, nagy reményekre feljogosító vezető került a Szovjetunió élére, Mihail Gorbacsov személyében.

Irodalom

Illés Iván (2001): Régiók és regionalizáció. *Tér és Társadalom*, 15. (1.). 1–23.

Legion (2009): Програма и Устав КПСС, приняты на XX съезде партии.. Скан: vkpb2kps.ru, OCR, обработка, формат: Legion, 2009.

Mester Ákos (1988). Megy a vonat? I-IV. rész. Mester Ákos beszélget Kemény Lászlóval Reformklub'88 Magyar Nemzet. 1988. április 23-27. (III. részben 5.o.)

Бородай Ю.М., Келле В.Ж., Плимак Е.Г. Наследие К. (1974): *Маркса и проблемы теории общественно-экономической формации*. М., Политгиздат. Москва.

Гинзбург Александр (1967). *Белая книга по делу А.Синявского и Ю.Даниэля*. Сост. А. Гинзбург.- Франкфурт-на-Майне: Посев.

Криворученко, В.К. ; Пыжиков, А.В.; Родионов, В.А. (s.a.): *Коллизии хрущевской оттепели» политическая*

система: конгломерат тоталитарности, авторитарности и демократии. Москва.

Серджо , Д`Анджело Серджо (Редактор.) (2007): *Дело Пастернака - Воспоминания очевидца*. Новое литературное обозрение, Москва.

Финн, Питер; Куве, Петра (2015): *Дело Живаго. Кремль, ЦРУ и битва за запрещенную книгу*. ЗАО «Издательство Центрполиграф», ЗАО.

Internetes hivatkozások

Net1: Борьба за власть после смерти Сталина. Web:

http://istoriarusi.ru/cccp/borba_za_vlast_posle_stalinai.html.

Net2: Красникова Марина Владимировна, Борьба Хрущева за власть. СССР в 1953 – середине 60-х годов. Web:

<http://festival.1september.ru/articles/566429/>

Net3: Доклад Н.С.Хрущева на XX съезде КПСС “О культе личности и его последствиях”. Web:

http://www.coldwar.ru/hrushev/cult_of_personality.php

Net4: Никита Сергеевич Хрущев. Web:

<https://sovtime.ru/rulers/khrushchev>

Net5: Путилова Е.Г. Из истории государственной политики по реабилитации жертв политических репрессий в России. Web:

https://www.ntspi.ru/about_academy/science/scientific_problem_laboratories/lab_3/

Net6: Реабилитация: первые годы. Web:

<http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-intro/6>.

- Net7: Марк Эли. Невозможная реабилитация. Ревизионные комиссии 1956 г. и неопределенности «оттепели». Web: <http://shalamov.ru/research/61/17.html>.
- Net8: Изменение политической системы СССР в период оттепели. Web: <http://interneturok.ru/istoriya-rossii/9-klass/sss-r-v-poslevoennye-gody/izmenenie-politicheskoy-sistemy-sss-r-v-period-ottepeli>.
- Net9: «Оттепель»: трансформации политической системы страны. СССР к концу сталинской эпохи: итоги и перспективы. Web: <http://www.deephistory.ru/dhs-207-1.html>
- Net10: Шестидесятники это: Web: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/es/93150/>.
- Net 11: Шестидесятники. Web: <http://cccp-60.ru/> .
- Net12: Юлия Иддис, Виталий Лейбин, Григорий Тарасевич, Алексей Торгашев, Руслан Хестанов, Почему великое поколение шестидесятников проиграло и коммунизм, и демократию. Web: http://expert.ru/russian_reporter/2015/03/utopiya-60/ .
- Net13: С.Г. Кара-Мурза "Советская цивилизация" (том II). Часть I. Советское государство в послевоенный период (до перестройки 1985-1991 гг.). Глава 2. Реформы Н.С.Хрущева. Web: http://www.kara-murza.ru/books/sc_b/sc_b_content.htm .
- Net14: Попытки реформ (конец 1950-х – начало 1980-х гг.). Web: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200700411>.
- Net15: 1957 Накапливающиеся проблемы реорганизации Академии наук СССР при Н.С. Хрущёве... Web: <http://vikent.ru/enc/3895/>
- Net16: Выставка авангардистов в московском Манеже в 1962 году. Справка. Web: <http://ria.ru/spravka/20120228/578537439.html>.
- Net17: Речь Хрущёва о «педерастии в искусстве». Web: <http://www.zaxodi-v-internet.ru/hrushev-v-manezhe.html>;
- Net18: Хрущёв о выставке - это педерастия в искусстве !!! Web: https://www.youtube.com/watch?v=FseqUOfel_Y ;
- Net19: Эрнст Неизвестный. Возвращение в Манеж. Web: <http://moscowmanege.ru/ru/ernst-neizvestnyj-vozvrashhenie-v-manezh/>
- Net20: С.Г.Кара-Мурза "Евреи, Диссиденты, Еврокоммунисты". Диссиденты — советская «закваска» антисоветского проекта. Web: http://www.kara-murza.ru/books/evrei/evrei_content.htm
- Net21: Внешняя политика СССР в Хрущевскую эпоху. Карибский кризис. Web: <http://historyrusedu.ru/bilety-po-istorii-rossii/360-vneshnyaya-politika-sss-r-v-xrushhevskuyu-epoxu.html>.

- Net22: Тенденции развития внешней политики СССР в послесталинские десятилетия. Чураков Д. О. 1. Внешняя политика в годы Хрущёва. Web: <http://www.portal-slovo.ru/history/41345.php>
- Net23: Развенчание культа личности Сталина до сих пор хранит в себе массу загадок. Web: <http://www.vz.ru/politics/2016/2/25/796096.html>
- Net24: Попытки реформы политической системы и десталинизация общества в 1953-1964. Web: <http://historyrusedu.ru/bilety-potechestvennoj-istorii-na-gosudarstvennyj-ekzamen/575-popytki-reformy-politicheskoy-sistemy-i.html>;
- Net25: Общественно-политическое развитие СССР в середине 1950-х начале 60-х гг. Web: <http://sarist.narod.ru/tema70.htm>
- Net26: Гавриил Попов, Никита Аджубей. Пять выборов Никиты Хрущёва. Web: <http://www.nkj.ru/archive/articles/14646/>
- Net27: Как Хрущев подсадил СССР на нефтяную иглу. Web: <https://aftershock.news/?q=node/372583>.
- Net28: Денежная реформа 1961 года: хрущёвский удар по СССР. Web: <http://geo-politica.info/denezhnaya-reforma-1961-goda-khrushchovskiy-udar-po-sssr.html>.
- Net29: Николай Ерофеев. История хрущевки. Web: <http://openleft.ru/?p=4962>
- Net30: Реформы Хрущева и их результаты. Web: <http://istoria-russia.ru/full.php?article=30>; В.Н.
- Net31: Горлов. Н.С. Хрущёв и принятие решения о создании совнархозов. <http://maxpark.com/community/129/content/2034826>.
- Net32: Совнархозы: волюнтаризм или упущенный шанс? Почему Никите Хрущеву не удалось повести СССР по китайскому пути. <http://www.forbes.ru/forbes/issue/2010-12/61169-sovnarhozy-volyuntarizm-ili-upushchennyi-shans>.
- Net33: Передача Крымской области из состава РСФСР в состав УССР. https://ru.wikipedia.org/wiki/Передача_Крымской_области_из_состава_РСФСР_в_состав_УССР
- Net34: Целинная эпопея Хрущёва. <https://cont.ws/post/204997> ;
- Net35: 7 поступков Никиты Хрущева, которые потрясли мир. http://pikabu.ru/story/7_postupkov_nikity_khrushcheva_kotoryie_potryasli_mir_4113521
- Net36: Передача Крымской области из состава РСФСР в состав УССР. https://ru.wikipedia.org/wiki/Передача_Крымской_области_из_состава_РСФСР_в_состав_УССР
- Net37: Двадцать второй съезд КПСС это: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/sic/5175/ДВАДЦАТЬ>.
- Net38: Программа Коммунистической Партии Советского Союза. http://leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/III_program_KPSS_files/III_program_KPSS.htm.

- Net39: История советского государства. 1900—1991 (Н. Верт) arrow 4. XXII съезд КПСС и его последствия.
<http://studlib.com/content/view/1159/21/>
- Net40: Михаил Назаров. "Оттепель": начало самодемонтажа тоталитарного режима.
<http://apocalypse.orthodoxy.ru/vtr/0403.htm>
- Net41: 22-й съезд КПСС (17 - 31 октября 1961 года): Стенографический отчет. Том 1-3. Москва: Госполитиздат, 1962. Скан: vkpb2kpss.ru, OCR, Legion, 2009. А. А. Зворыкин. Материально-техническая база коммунизма.
<http://libmonster.ru/m/articles/view/MАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ-БАЗА-КОММУНИЗМА;>
- Net42: Коммунистическое общественное самоуправление.
<http://tapemark.narod.ru/kommunizm/073.html>.
- Net43: Пути постепенного превращения советского государственного управления в общественное коммунистическое самоуправление.
http://www.pravo.vuzlib.su/book_z135_page_35.html.
- Net44: Моральный кодекс строителя коммунизма.
https://ru.wikipedia.org/wiki/Моральный_кодекс_строителя_коммунизма
- Net45: Вынос тела.
<http://vaostory.ru/blogs/o-chyom-malo-pishut/vynos-tela.html>
- Net46: Alekszandr Jakovlev. Как снимали Хрущева: Стенограммы пленумов ЦК КПСС и другие документы.
<http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-intro/1002078>.
- Net47: 1964. Постановление Пленума ЦК КПСС о снятии Н.С.Хрущева. Факсимиле. <http://kpss-ru.livejournal.com/65886.html#cutid1>
- Net48: А.И. Брежнев. 1964—1982. Вестник Архива Президента. Специальное издание. М., 2006. Шубин Александр. «Застой»
<http://histrf.ru/lectorium/lektion/zastoi>
- Net49: Властные схватки.
<http://www.rusrep.ru/article/print/149131/>
- Net50: С. Губанов. «Косыгинская реформа»: итоги и уроки.
<http://instituciones.com/personalities/672-kosiginskaya-reforma.html>.
- Net51: Лазаева, Любовь Николаевна. Экономическая реформа А.Н. Косыгина. Диссертация.
<http://www.dissercat.com/content/ekonomicheskaya-reforma-kosygina>
- Net52: Николай Стариков. Реформа, погубившая СССР.
<https://nstarikov.ru/blog/62818>.
- Net53: Реформы 1965 г. и социально-экономическое развитие СССР в первой половине 80-х гг.
<http://megaobuchalka.ru/2/3994.html>
- Net54: Николай Стариков. Реформа, погубившая СССР.
<https://nstarikov.ru/blog/62818>.
- Net55: Реформы 1965 г. и социально-экономическое развитие СССР в первой половине 80-х гг.
<http://megaobuchalka.ru/2/3994.html>

- Net56: Ностальгия по Брежневу.
http://ruskline.ru/news_rl/2013/06/05/nostalgia_po_brezhnevu/
- Net57: Застой: что это было.
http://expert.ru/russian_reporter/2011/43/zastoj-cto-eto-byilo/ .
- Net58: Золотой век: Плюсы и минусы брежневского застоя.
<http://goodgood.me/zolotoj-vek-plyusy-i-minusy-brezhnevskogo-zastoya>
- Net59: В чем причины ностальгии по СССР? <http://old.enw-fond.ru/ekspertnoe-mnenie/188-v-chem-prichiny-nostalgii-po-sssr-ekspertnoe-mnenie.html>;
- Net60: Ностальгия молодых по СССР.
<http://ruskiy-malchik.livejournal.com/642558.html>;
- Net61: Золотое время «брежневского застоя». Золотое — но не для всех.
<http://uargument.com.ua/istoriya/zolotoe-vremya-brezhnevskogo-zastoya-zolotoe-no-ne-dlya-vseh/> .
- Net62: 15 причин вернуть наши 70-е.
<http://fishki.net/1495596-15-prichin-vernut-nashi-70-e.html>.
- Net63: Почему россияне назвали Брежнева лучшим правителем XX века.
<http://www.online812.ru/2013/05/22/013/>.
- Net64: Милитарёв: Брежневизм был периодом наивысшего расцвета России.
<http://www.apn.ru/news/article11177.htm>
- Net65: Баранов Н.А. Политические отношения и политический процесс в современной России. Политические режимы советского государства.
http://read.virmk.ru/b/BARANOV_PROCESS/08.htm
- Net66: Александр Зиновьев. Гомо советикус. Мюнхен, 1981.
<http://www.zinoviev.ru/ru/zinoviev/zinoviev-homo-sovieticus.pdf>
- Net67: Валерий Выжutowич. Мы такие же, как все. Академик Юрий Пивоваров: "Никакой особый путь России не предначертан."
<http://rg.ru/2013/01/22/pivovarov.html>
- Net68: Л.Г.Истягин, Социально-политическая модель брежневского режима 1964-1982): потенциал и векторы модификации. (Выступление на международной научной конференции. «Застой»: преддверие краха или апогей развития Советской «империи» 5-6 ноября, 2008 г.).
<http://www.alternativy.ru/ru/node/1182> .
- Net69: Журнал «Новый мир» и власть в 1968-1969 гг.
<http://cyberleninka.ru/article/n/zhurnal-novyy-mir-i-vlast-v-1968-1969-gg> .
- Net70: Эпоха застоя». Внутренняя и внешняя политика Брежнева Л.И.
<http://studopedia.org/8-179502.html>
- Net71: Аркадий Райкин - Монолог о дефиците (1974).
<https://www.youtube.com/watch?v=ZKWQ2UxXSLY>
- Net72: Властелины дефицита.
<http://topru.org/13245/vlasteliny-deficita/>

- Net73: 15 причин вернуть наши 70-е.
<http://fishki.net/1495596-15-prichin-vernut-nashi-70-e.html>
- Net 74:
<http://www.bards.ru/archives/part.php?id=8487>.
- Net75: Паузы, стихи Булата Окуджавы.
<http://какэтоделали.рф/>
- Net76: Внешняя политика СССР в эпоху "застоя". Политика "разрядки".
<http://studme.org/171709186141/istoriya/vneshnyaya-politika-sssr-epohu-zastoya-politika-razryadki> .
- Net77: Федор Лукьянов. Корзина замедленного действия.
<http://www.forbes.ru/mneniya/opyty/26834-korzina-zamedlennogo-deistviya> .
- Net78: Хельсинки-75: пиррова победа СССР?
<http://www.svoboda.mobi/a/27163186.html>
- Net79: Внешняя политика Брежнева. Пражская весна и афганская война.
<https://www.calc.ru/Vneshnyaya-Politika-Brezhneva-Prazhskaya-Vesna-I-Afganskaya-.html>
- Net80: Помощь СССР развивающимся странам и противостояние с Западом.
<http://protown.ru/information/hide/5993.html>.
- Net81: Цены на нефть и ностальгия по Брежневу.
<http://www.nvspb.ru/stories/ceny-na-neft-i-nostalgija-po-brejnevu-55759>
- Net82: Мартюцов Л.Н. Политическая система.
http://his95.narod.ru/lec21_2.htm
- Net83: Текст Конституции СССР 1977.
<http://constitution.sokolniki.com/rus/History/RussianConstitutions/10268.aspx>.
- Net84: О конституции СССР 1977 г.
<http://www.sovetika.ru/sssр/konstst.htm>
- Net85: Пусть оболгут. Как Андрей Малахов выполнял задание руководства первого канала дискредитировать семью и потомков Брежнева.
<http://scandaly.ru/2013/09/30/pust-obolgut/>
- Net86: Николай Зенькович. Самые секретные родственники. Энциклопедия биографий . Олма-Пресс. 2005. Любовь Брежнева.
<http://www.kommersant.ru/doc/2286859>